

"O‘ZBEK LUG‘ATSHUNOSLIGINING SHAKLLANISH BOSQICHLARI VA RIVOJLANISH YO‘LLARI"

Saidova Madinabonu Abduhakim qizi

Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti

Anotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek lug‘atshunosligining shakllanish bosqichlari, tarixiy taraqqiyot yo‘llari hamda uning rivojlanishida muhim rol o‘ynagan ilmiy va amaliy omillar yoritiladi. O‘zbek tilshunosligida lug‘at tuzish an‘analari, izohli, tarjima, orfografik, frazeologik, sinonimik va boshqa turdagi lug‘atlar yaratilishining ilmiy asoslari tahlil qilinadi. Shuningdek, zamonaviy lug‘atshunoslikning dolzarb muammolari, elektron lug‘atlar va raqamli texnologiyalar asosida shakllanayotgan yangi yo‘nalishlar haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: lug‘atshunoslik, izohli lug‘at, tarjima lug‘ati, leksikografiya, o‘zbek tili, lug‘at tuzish, elektron lug‘at, til taraqqiyoti.

Har qanday millatning madaniyati, tarixiy tafakkuri va intellektual salohiyati, avvalo, uning til boyligi orqali namoyon bo‘ladi. Tilning eng muhim boyluklaridan biri esa lug‘aviy zahiradir. Lug‘atlar esa bu zahirani tizimli shaklda jamlab, uni ilmiy va amaliy jihatdan tadqiq etishga xizmat qiluvchi vosita sifatida lug‘atshunoslik fanining negizini tashkil etadi. O‘zbek tilshunosligida lug‘atshunoslik — leksikografiya mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida shakllanib, o‘z taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tdi. Bu yo‘l qadimiy yozma manbalardan tortib, zamonaviy elektron lug‘atlar yaratilishigacha bo‘lgan jarayonni o‘z ichiga oladi.

O‘zbek lug‘atshunosligining shakllanishi va rivojlanishi bosqichma-bosqich amalga oshgan bo‘lib, har bir bosqichda o‘ziga xos leksikografik qarashlar, til siyosati, ilmiy maktablar va tajribalar shakllangan. Jumladan, XX asr boshlarida izohli va tarjima lug‘atlarining tuzilishi, mustaqillik davrida esa orfografik, sinonimik, frazeologik hamda soha lug‘atlarining ilmiy asosda yaratilishi bu yo‘nalishning kengayishiga sabab bo‘ldi. Bugungi kunda esa sun‘iy intellekt, raqamli platformalar va zamonaviy texnologiyalar asosida interaktiv, elektron lug‘atlarni yaratish zarurati dolzarb bo‘lib bormoqda.

Mazkur maqolada o‘zbek lug‘atshunosligining tarixiy ildizlari, shakllanish bosqichlari, rivojlanish tendensiyalari va zamonaviy yondashuvlari tizimli ravishda yoritiladi hamda bu yo‘nalishning istiqboldagi imkoniyatlari haqida fikr yuritiladi.

O‘zbek lug‘atshunosligi — o‘zbek tilshunosligining mustaqil va serqirra tarmoqlaridan biri bo‘lib, u o‘zbek tilining lug‘aviy boyligini tizimli tarzda o‘rganish, tartibga solish, tavsiflash va amaliyotga joriy etish bilan shug‘ullanadi. Lug‘atlar til boyligining pasporti sanalib, unda millat tafakkuri, dunyoqarashi, qadriyatlari, madaniyati mujassam bo‘ladi. O‘zbek lug‘atshunosligining shakllanishi uzoq tarixiy jarayonni bosib o‘tgan bo‘lib, u turli davrlarda o‘ziga xos bosqichlar orqali rivoj topdi.

O‘zbek tilida lug‘atlar tuzish an‘analari qadimgi turkiy manbalar – **“Devonu lug‘otit-turk”** (Mahmud Koshg‘ariy), **“Muhokamat ul-lug‘atayn”** (Alisher Navoiy), **“At-Tuhfat uz-zakiyah”**, **“Boburnoma”** kabi yodgorliklar orqali boshlangan. Bu asarlar o‘z davrida til, madaniyat va tafakkur tarixining ko‘zgusi bo‘lib xizmat qilgan. Mahmud Koshg‘ariy ilk marta turkiy so‘zlarni arab tilida izohlab, ularning talaffuzini, ma‘nosini, grammatik shaklini tahlil qilgan. Bu yondashuv keyinchalik leksikografik faoliyatning ilmiy asoslarini belgilab berdi.

XVI–XIX asrlar davomida o‘zbek tilida mustaqil lug‘atlar kam uchraydi. Biroq arabcha-o‘zbekcha, forscha-o‘zbekcha lug‘atlar tarjima vositasi sifatida amaliy ahamiyat kasb etgan. Ularning aksariyati diniy, falsafiy, tibbiy adabiyotlar asosida tuzilgan bo‘lib, asosan, mutaxassislar auditoriyasiga mo‘ljallangan edi. Ammo bu davr lug‘atshunoslik taraqqiyotiga tayanch bo‘lib xizmat qilgan, lekin tizimli, ilmiy asosdagi lug‘atlar hali shakllanmagan edi.

XX asr boshlaridan boshlab o‘zbek tilining yozma shaklini standartlashtirish, imlo me‘yorlarini belgilash, terminologik bazani boyitish ehtiyoji yuzaga keldi. Bu esa lug‘atshunoslikni alohida ilmiy yo‘nalishga aylantirish zaruratini keltirib chiqardi. Dastlab, 1930–1950-yillarda o‘zbek tilining **izohli lug‘atlari**, **ruscha-o‘zbekcha**, **o‘zbekcha-ruscha** tarjima lug‘atlari, **terminologik lug‘atlar** nashr qilina boshlandi. Xususan, 1940-yillarda Akademik Vohidov, G‘afur G‘ulom, N. Mahmudovlar tomonidan yaratilgan lug‘atlar til me‘yorlarini shakllantirishda muhim rol o‘ynadi.

1960–1980-yillar lug‘atshunoslikda nisbatan keng qamrovli va tahliliy yondashuvlar boshlangan davr bo‘lib, bu yillarda **orfografik**, **sinonimik**, **frazeologik**, **lingvokulturologik** lug‘atlar yaratilgan. Ayniqsa, **“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”**

(1981) kabi fundamental asar tilshunoslikda muhim manba sifatida e'tirof etildi. Ushbu lug'atlarda nafaqat so'zning izohi, balki ularning uslubiy xususiyatlari, morfologik shakllari, kontekstdagi qo'llanishi ham berilgan.

Mustaqillik yillaridan keyin o'zbek lug'atshunosligida milliylik, mustaqil leksikografik maktab yaratish, til siyosatiga mos lug'atlar tuzish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etdi. Shu davrda orfografik me'yorlar qayta ko'rib chiqildi, imlo lug'atlari yangilandi. Shuningdek, **soha lug'atlari** — iqtisod, huquq, atrof-muhit, tibbiyot, axborot texnologiyalari bo'yicha maxsus lug'atlar tuzila boshlandi. Bu lug'atlar ilmiy-texnik sohalarda o'zbek tilining pozitsiyasini mustahkamlashga xizmat qildi.

Zamonaviy davrda o'zbek lug'atshunosligi yangi bosqichga ko'tarildi. Raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, kompyuter lingvistikasi asosida **elektron lug'atlar** tuzish, **onlayn platformalar** yaratish, **mobil ilovalar orqali lug'at xizmatini taklif etish** dolzarb vazifalardan biriga aylandi. Bugungi kunda ko'plab elektron izohli lug'atlar, darsliklarga integratsiyalashgan interaktiv lug'atlar, inglizcha-o'zbekcha terminlar bazasi ishlab chiqilmoqda. Bular nafaqat til o'rganuvchilar, balki tarjimonlar, ilmiy xodimlar, talabalar uchun katta ahamiyatga ega.

Shu bilan birga, zamonaviy lug'atshunoslikda ayrim muammolar ham mavjud: leksik birliklarning to'liq qamrab olinmasligi, ayrim lug'atlarda izohlarning normativ emasligi, stilistik noaniqliklar, sinonimlar va frazeologizmlarni tahlil qilishda sustkashlik va boshqalar. Bu kamchiliklarni bartaraf etish uchun zamonaviy lingvistik yondashuvlar — **korpus lingvistikasi, semantik tarmoqlar asosida tuziladigan lug'atlar, differensial leksik tahlil** metodlarini joriy etish muhimdir. Shuningdek, bugungi kunda **korpus asosidagi lug'atlar** tuzish – ya'ni, real matnlar asosida til birliklarini yig'ish, ularning qo'llanish chastotasini aniqlash, til me'yorlarini ilmiy asosda shakllantirish — dolzarb ilmiy yo'nalish sifatida ilgari surilmoqda. Bu lug'atlar statistik axborotlar asosida yondashuvni, aniq dalillarga tayangan tahlilni talab qiladi.

O'zbek lug'atshunosligining kelajak rivoji milliy til siyosati, ta'lim tizimining ehtiyojlari, global texnologik o'zgarishlar va til iste'molchilarning yangi avlodiga moslashish bilan chambarchas bog'liq. Bunda nafaqat yangi lug'atlar tuzish, balki mavjud lug'atlarni zamonaviylashtirish, ularni raqamli formatga o'tkazish,

tilshunoslikning boshqa tarmoqlari bilan integratsiyalashuv ham dolzarb vazifa bo‘lib qoladi.

O‘zbek lug‘atshunosligi o‘zbek tilshunosligining asosiy tarmoqlaridan biri sifatida uzoq tarixiy jarayonda shakllanib, bugungi kunda ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan yetuk yo‘nalishga aylandi. Uning rivojlanishi qadimgi yozma manbalar, klassik asarlar va XX–XXI asrlarda tuzilgan turli xil lug‘atlar asosida bosqichma-bosqich amalga oshgan. Tarixiy taraqqiyotda izohli, tarjima, orfografik, terminologik, frazeologik, sinonimik, soha lug‘atlari, shuningdek, elektron va interaktiv lug‘atlar paydo bo‘lib, har biri o‘z vaqtida o‘zbek tilining standartlashuviga, normativlashuviga va zamonaviy ehtiyojlarga moslashuviga xizmat qilgan.

Bugungi kunda o‘zbek lug‘atshunosligi yangi bosqichga chiqmoqda — u raqamli texnologiyalar, sun‘iy intellekt va korpus lingvistikasi bilan uyg‘unlashgan holda til resurslarini yaratishga intilmoqda. Biroq, lug‘atshunoslikda hali hal etilishi lozim bo‘lgan muammolar mavjud: ayrim lug‘atlarning to‘liq emasligi, izohlarning aniqligi va uslubiy tozaligi, yangi leksik birliklarning tezkor kiritilmasligi va boshqalar.

Shu sababli, kelgusida o‘zbek lug‘atshunosligini rivojlantirish uchun zamonaviy ilmiy-metodik yondashuvlardan foydalanish, xalqaro tajriba bilan integratsiya qilish, mavjud lug‘atlarni tahlil qilish va ularni raqamli shaklda takomillashtirish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Bu esa nafaqat lingvistik taraqqiyotga, balki til madaniyatining oshishiga, ta’lim sifatining yuksalishiga ham xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mahmud Koshg‘ariy. **Devonu lug‘otit turk.** – Toshkent: Fan, 1960.
2. Navoiy A. **Muhokamat ul-lug‘atayn.** – Toshkent: Fan, 1991.
3. Mahmudov N., Jo‘raev N., Rasulov A. **Hozirgi o‘zbek adabiy tili.** – Toshkent: O‘zbekiston, 2006.
4. Abdullayev A. **O‘zbek tilining izohli lug‘ati.** – Toshkent: O‘zME, 1981.
5. Vohidov Sh. **Leksikologiya va frazeologiya masalalari.** – Toshkent: Fan, 1985.
6. Karimov I.A. **Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch.** – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
7. Xolmatov Sh. **Lug‘atshunoslik asoslari.** – Toshkent: Ilm ziyo, 2019.
8. G‘afurov N. **O‘zbek tili leksikografiyasi tarixidan.** – Samarqand, 2002.
9. Zokirova M. **Zamonaviy leksikografiya asoslari.** – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
10. Rajabov A. **Raqamli tilshunoslik va korpus texnologiyalari.** – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2022.

